

„Vonódsz két folt, két hely között...”

Balla Zsófia „haza-versei”*

Rögtön az elején le kell szögeznünk: Balla Zsófia nem nagy haza-költő. Abban az értelemben mondom ezt, hogy költészetén belül mennyiségileg nem foglal el fontos helyet a hazát tematizáló opusok száma. A magam részéről ezt erénynek érzem, hiszen a huszadik századi (erdélyi) magyar költészetben túlságosan sokan éltek vissza ezzel a fogalommal s állandó Trianon-komplexussal, a hegy, a gyöngy, a homok, a fenyő és a transzszilvanizmus más szimbólumaival egyfajta „üres olvasatot” teremtettek, amely éppen attól üres, hogy túlságosan is telített és normatív: a fenti jelképek leírásakor az alkotó az olvasatot is irányítani szerette volna, s az esetek nagy részében sikerült is – gondoljunk például arra a folyamatra, amely Reményiket és Wass Albertet íróból vátesszé alakította, vagy arra, amely Tamásit változtatta meg.¹

Nos, Balla Zsófia nem „ábelizálódik”, nem „megy elébe” erdélyi elvárásoknak. Iróniája, mely egész nemzedékére jellemző, távol tartja a szólamoktól. Egyik legemblematikusabb verse az *Abogyan élek*. Számtalanszor idézték és valószínűleg idézik még befejező sorát, melyből a címe is szár-

¹ Ez utóbbit talán Láng Zsolt fogalmazta meg a legélesebben és a legszebben kapitális esszéjében. Nehezen cáfolható hipotézise az, hogy Tamási az „erdélyi gondolat” irányába mozdult a *Szűzmáriás királyfi* és az *Ábel-trilógia* között. „Átlapozva a *Szűzmáriást* tárgyaló kritikákat, majd a későbbi opust, az *Ábel-trilógiát* és annak kritikáit, észre fogjuk venni, hogy Tamási visszavesz valamit. Elvárásoknak megy elébe, *ábelizálódik* (voltaképpen már a *Címeresek*ben, kissé más irányból: ezt teszi), egy »gondolat« jegyében rója sorait. Kuncz Aladár szerint ez a gondolat éppúgy testet ölt Erdély ezerarcú, vadregényes természeti szépségeiben, mint ahogy előre megrajzolta az erdélyi történelem, műveltség és irodalom fejlődésének változatos hullámzó voltát: igen, ez az »erdélyi gondolat.«” In: Láng Zsolt: *Hányan mentek Piripócsra?* Komp-Press, Kolozsvár, 1995. 109.

mazik: „Ahogyan élek, az a hazám.” És nemcsak idézik, hanem magyarázzák, értelmezik is: Szilágyi Márton például szép tanulmányában „az etikai töltésű hazafogalom egyik leghatásosabb megformulázása”-ként értékeli.²

De miért éppen ez a vers, ez a sor vált ennyire híressé? Miért éppen ezt őrizte meg az olvasói és irodalomtörténeti emlékezet? Miért éppen ezt emelte ki egy gazdag és egyenletesen magas színvonalú költészetből? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre próbálok választ adni.

A vers először az *Apokrifének* című kötetben jelent meg, és az a változat így hangzott: „Íme a szándék: / rátok lobbantom e nem minden dühét, / és magunk ellen is, / és ellenem, rám. / Újra, csak újra megtérek, / nem akarok más lenni, / (félek) / mint ami lenni szeretnék. // Ahogyan élek, az a hazám.”³ Azóta a költő elhagyta az első négy sort, és ezzel esztétikailag kétségtelenül tömörebbé, súlyosabbá, talányosabbá tette. Ám az irodalomtörténetészek sokszor hasznos az is, ami az ízlés szempontjából elvetendő. A kihúzott sorokkal együtt ugyanis jobban érezhető a műben a kisebbségi eszmeiség és a kisebbségi komplexusok, félelmek, görcsök hatása. Ne feledjük, hogy 1971-ben Balla Zsófia még Kolozsváron élt, s ez az életrajzi tény igencsak meghatározta szellemi és talán még inkább lelki közérzetét.

De mit jelent „Kolozsváron élni” 1971-ben? Azt jelenti, hogy az ember menthetetlenül kisebbségi. Európa egyik legsötétebb diktatúrájában él, Romániában – magyarként. Egy olyan közösség része, amely alig öt évtizede veszítette el többségi nemzet státusát, és amely éppúgy nem képes eltekinteni ettől, ahogy a román nép tagjainak zöme sem tudja feledni, még kevésbé megbocsátani, hogy a magyarság valaha többségben volt. Ez a közösség, a romániai magyarság magáévá tett egy Kós Károly, Kuncz Aladár, László Dezső, Makkai Sándor és társaik által kidolgozott eszmerendszert, amely bírálható ugyan a legkritikusabbak részéről, ugyanakkor azonban furcsa módon még rájuk nézve is kötelező. Ha nem fogadják el kötelezőnek, akkor büntudat gyötri őket engedetlenségükért. Innen (is) eredeztethető a düh és a félelem, a vágy és a lelkifurdalás.

Egy önmeghatározás tanulságai (Jegyzetek a transzszilvanizmusról) című tanulmányában Láng Gusztáv összefoglalja az erdélyi magyar gondolkodásra jellemző szülőföldkultuszt.⁴ „... a szülőföldkultusz az erdélyiségeszme

² Szilágyi Márton: *Van ki formátlan léted egybetartja?* In: uő: *Kritikai berek*. József Attila Kör – Balassi Kiadó, Budapest, 1995. 66–67.

³ Balla Zsófia: *Ahogyan élek*. In: uő: *Apokrifének*. Kriterion, Bukarest, 1971. 107.

⁴ Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai (Jegyzetek a transzszilvanizmusról)*. In: uő: *Kivándorló irodalom. Kísérletek*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1998. 5–27.

egyenes következése, s a mai napig az erdélyi irodalom egyik fő témája, alapvető értékfogalma.” A kisebbségi közgondolkodásban azért fontos, mert: „jelentést ad az erdélyiség – identitásdilemmára válaszoló – »köztes« kategóriájának. A korábbi nemzet tudatát magyarságtudatra váltó kisebbség ugyanis nem lehet, nem maradhat a szó korábbi értelmében »magyar hazafi«, de a magyarságtudat [...] kapcsolata ezzel a korábbi nemzetivel azt is lehetetlenné teszi számára, hogy az új nemzetállam »hű polgáraként« ezt egyúttal új hazájának is tekintse; hazájának a szó minden korábbi értéktartalmát felölelő értelmében – ehhez nem állampolgárságot, hanem nemzet tudatot kellene cserélnie. A politikai haza léte történelmi véletlelnek függ, a szülőföld otthonos vonásait azonban hosszú ideig nem érinti az impériumváltozás, ezért a haza szerepkörét képes átvenni. Ráruházódnak azok az identitás meghatározó értékek, melyek eredetileg a nemzet és a haza tartozékai voltak.”⁵ Egy Márai Sándorról szóló írásában pedig megállapítja: „Ha [...] rákérdezzünk azokra az értékjelentésekre, amelyek minden kisebbségi irodalomban a szülőföld szóhoz társulnak, a *hűség és a szolidaritás* ikerfogalmait kell első helyen említenünk.”⁶

A fentiekből az derül ki, a szülőföldet minden kisebbségben szeretni kell, de Erdélyben nemcsak a közösség érzelmi tudata követeli ezt, hanem a transzszilvanizmus is. És az irodalom, amelyben egyrészt megnyilvánul a szülőföld szeretetének érzése, másrészt megfogalmazódik a szülőföld szeretetének parancsa.

Úgy vélem, az indulat, amely az *Abogyan élek* első változatából kicsap, ez ellen a parancs ellen irányul. A beszélő a hagyomány szorításától és követeléseitől félti önmagát. Ám a diktatúra éveiben mégsem eléggé „önmaga” ahhoz, hogy ne írja le a később kihúzott sorokat. Igényességét és az önmagára találás boldogságát és szabadságát egyaránt tanúsítja, hogy a Pécsen 1995-ben megjelent „válogatott és új versek”-ben már egy tömörebb, szikárabb változatot közöl.⁷ Mielőtt azonban a változtatást megvizsgál-nánk, nézzük, hogyan viszonyult Dsida Jenő az erdélyiség ideológiájához.

Választásaimat nem a véletlen indokolja. Dsida *Psalmus Hungaricus*áról az a Láng Gusztáv írt a költőről szóló monográfiájában, akit fentebb már idéztem a transzszilvanizmus kapcsán, Cs. Gyimesi Éva esszéje pedig már csak azért is érdekes, mert ő Balla Zsófia nemzedéktársa – mindössze négy évvel idősebb az 1949-ben született költőnél.

⁵ Uo. 11.

⁶ Láng Gusztáv: *Szülőföld és írói identitás Márai Sándor munkásságában*. In: uo: 115. Kiemelés a szerzőtől.

⁷ Balla Zsófia: *Abogyan élek. Válogatott és új versek*. Jelenkor, Pécs, 1995. 31.

Monográfiájának *A „magyar zsoltár” polifóniája* című fejezetében⁸ Láng arról beszél, hogy az 1936 késő tavaszán született költeményről már a kortársak úgy érezték, kilóg az életműből, egy apolitikusnak érzett költő nagyon is politikus verse, éppen ezért nem foglalkoztak vele, elhallgatták. Az irodalomtörténész úgy véli, a mű „vita [a költő] saját addigi ars poeticájával”⁹, amelyben Dsida kérdésessé teszi, „visszavonulhat (vagy vágyódhat-e egyáltalán) a nemzeti fájdalommal szembesülő költő az alkotás fennkölt »magányosságába«.”¹⁰ (A rész alcíme egyébként: *A transzilvanizmus „elfojtásai”!*) és Láng idézi is a vers egyik legjellemzőbb, legfájdalmasabb kérdését: „Lehetsz-e bölcs, lehetsz-e költő, / mikor anyád sikolt?”¹¹

Nyilvánvaló, hogy ez a kérdés, ha nem is ebben a formában, Balla Zsófia számára is kínzó lehetett. Nem ebben a formában, hiszen nemzedékével együtt óvakodott a pátosztól. Ez sok mindennel magyarázható, az egyik magyarázat azonban kétségtelenül az, amelyet Nádas Péter fogalmaz meg a rá jellemző világossággal: „Azokban az években [...] önmaga szellemi épségére adó ember már nem áltathatta magát azzal, hogy egy hazája lenne. Nem. A hetvenes évek elejére az egyetlen megreformálható hazá utolsó kis reménye is kimúlt. Mindenkinek maradt egy imaginárius hazája, és volt egy reális hazája. A kettő között a senki földje, de rendszeren aláaknázva. Esténként mindenki behúzódkodott az imaginárius hazába, de reggelre kelve rá kellett lépnie erre az aláaknázott földre, mert csak így juthatott át a reális hazába. Ha nem robbant föl egy aknán, ha nem lett öngyilkos, nem őriült meg, nem itta el az eszét, akkor esténként békésen visszatérhetett, s tovább ápolhatta a vágyait, az emlékeit, a rögeszméit és az agyrémeit.”¹² A kisebbségi magyarságnak természetesen más „önáltatási forrásai” is voltak: a sajátos helyzet és a „szülőföld” fogalmának a „haza” helyébe való emelése, úgy gondolom azonban, az az időszak, amelyet Nádas emleget, Erdélyben is a kiábrándulás végét jelenthette, s például a Forrás harmadik nemzedékének egy olyan kihívást, amelyet már csak az intellektuális tisztesség megővésének érdekében sem lehetett visszautasítani, s amelynek lényege nyersen szólva ez volt: hogyan küzdhetnénk meg színvonalasan a transzszilvanizmussal?

A változtatás legfőbb „kedvezményezettje” a zárójelbe tett sor. Míg az eredetiben a félelem tere szűk, szinte kizárólag a közösségre és a hagyományra, a máshol (akár Magyarországon) élő olvasó számára „üres

⁸ Láng Gusztáv: *A „magyar zsoltár” polifóniája*. In: uó: *Dsida Jenő költészete*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2000. 227–250.

⁹ Uo. 235.

¹⁰ Uo. 236.

¹¹ Uo.

¹² Nádas Péter: *Esszék*. Jelenkor, Pécs, 1995. 174.

referencialitásra” s egy nehéz körülmények között élő lírai alanyra vonatkozik, addig itt bármire és bárkire. Ha ott egy olyan alany beszélt, aki kötelességének, kívülről ráaggatott kötelességének érezte, hogy azt mondja, akkor itt viszont egy olyan ember, aki belső alkatának megfelelően önreflexív, s aki már nem azért fél, mert egyrészt a körülmények olyanok, másrészt pedig a körülmények irányított értelmezése ezt várja el tőle, hanem azért, mert óvakodik a felületes, túlnövesztett állításoktól, amelyek természetük szerint másra is rátelepedhetnek. Itt a zárójelbe tett ige nem kifelé, hanem befelé mutat: az ismételt megtérés Adyra utal, de ki is lép *A föl-földobott kő* teréből, hiszen a földrajzi vagy geopolitikai, általános kérdések helyett a pszichikai, egyéni, személyes problémákra vonatkozik. Míg Adynál a személy a haza térbeli koordinátáitól meghatározott, addig Balla Zsófiánál ugyanez a haza a lélek koordinátáin belül helyezkedik el. Ez a módosítás, ez a viszonyulás azonban természetesen azzal jár, hogy a haza sem ugyanaz. Ady azt mondja, bármennyire szeretne elszakadni, valami mindig visszahúzza ugyanazon határok közé; Balla Zsófia azt, hogy ezek a határok benne húzódnak, s nem azért nem tud szabadulni, mert örökre egy térhez kötöttség, hanem azért, mert nem tud kilépni magából.

Ezért egy másfajta különbség is megállapítható a két költő s a két vers között. Adynál tényleírást olvashatunk: valaki, aki menekülni szeretne, nem tud, mert folyamatosan visszavágyik oda, ahonnan menekül; Balla Zsófiánál egy személyre szabott, önmagának adott erkölcsi utasítást. Nagyon élesen fogalmazva, *A föl-földobott kő* szerzője azt állítja, mindegy, hol él, tulajdonképpen mindig ugyanott, az *Ahogyan éléké* ellenben azt, nem mindegy, hogyan él. Ady beszélőjének a tértől nincs menekvése, Balláénak a lélektől. S a lelkek között is különbség van: az egyikben a honvágy dominál, a másikban a „viselkedésvágy”; az egyikben a „mindig szeretnék otthon lenni”, a másikban a „mindig szeretnék méltó lenni”.

Érdekes megfigyelni, ahogy az általában dór Ady-költészet az említett versben jón irányba mozdul. Az olyan művekben, mint *A Gare de l'Est-en* vagy *A magyar ugaron*, mindig egy határozott, radikálisan bíráló beszélőt képeznek meg vagy – hogy legyünk még pontosabbak – egy olyan beszélőt, aki szereti a hazáját és ezért ostromozza, akinél a fájdalom a bírálat forrása is egyben; egy olyan beszélőt, aki kísértetiesen hasonlít az *Elbocsátó, szép üzenet* lírai alanyára, és különbözik a *Valaki útravált belőlünk*-ben megszólaló szereplőtől.

Most azonban az a lényeg, hogy *A föl-földobott kő* a földrajzi magabiztosság és a tehetetlenség költeménye, s ilyenként dór és jón vonásokat egyaránt hordoz. Dór vonás ugyanis, hogy a szöveg nem kételkedik: jelölt és jelölő között nincs feszültség; a beszélő nem azt állítja, „ugyan ki tudja, hol van Magyarország”, hanem azt, „bármilyen Magyarország, mégis honvá-

gyat érzek utána”. Miközben tehát azt illetően pillanatnyi bizonytalanság sincs benne, hogy Magyarország létezik és olyan, amilyen, azt illetően már igenis érzékelhetünk bizonytalanságot, hogy vajon meg lehet-e szabadulni tőle. A vers látszólagos magabiztossággal jelenti ki, hogy „Százszor földobnál, én visszaszállnék, / Százszor is, végül is”¹³, de éppen e magabiztosság bizonygatása ébreszti fel az olvasó kételyét. A viszonyulások közötti feszültség teszi lüktetővé, esztétikailag magas színvonalúvá a verset.

Érdekes megfigyelni továbbá, hogy az erdélyi költőknek az a nemzedéke, melynek sorsát radikálisan befolyásolta Trianon, s amelynek legemblematikusabb képviselőit a „helikoni triász” néven ismeri az irodalomtörténet, nagyrészt a jón típusú költészetbe sorolható. Itt ismét a telített referencialitás esetét figyelhetjük meg: a trianoni tapasztalat annyira megrendítette, annyira befolyásolta Áprily, Reményik és Tompa életét, hogy közvetve vagy közvetlenül, de mindhárman arról írták verseiket, hogyan viszonyulhatnak, hogyan kell viszonyulniuk (s hogyan kell viszonyulnia az erdélyi magyarságnak) a megváltozott életkörülményekhez.

A legközvetlenebbül a Végvári-verseket író Reményik művei szólnak – éppen ezért ők képviselik a kivételt a fenti szabály alól. Adys szenvedély, fájdalmas fogcsikorgatás hallatszik a *Templom és iskola* és az *Eredj, ha tudsz* jellegű költeményekből, s érezzük bármilyen indokoltnak az indulatot s az egzisztenciális választás elé állított beszélő publicisztikus pátoszatát, e publicisztikusság túlságosan is nyilvánvaló és kendőzetlen ahhoz, hogy versekként értékeljük őket. A beszédmód azonban kétségtelenül dór: a beszélőnek nincsenek kételyei afelől, „honnan” megy el az, aki elmegy és „hova”, mint ahogy nincsenek kételyei afelől sem, hogy elmenni bűn. A barátok és ismeretlenek elvesztése fölötti személyes fájdalmat minden olvasó érzi, de még ez a fájdalom is dór, amennyiben mindenki nevében beszél és minden rezignáltság ellenére nagyon is határozottan.¹⁴

¹³ Ady Endre *Verseik I.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. 292.

¹⁴ A „mindenki” természetesen úgy értendő: mindenki, aki úgy gondolkodik, mint a beszélő. Közismert az a világnézet, amely szerint a másként gondolkodók nem is tartoznak közénk. A transzszilvanizmus egyik legellenszenvesebb (bár önvédelmi szempontból érthető) sajátossága ez: csak az hasznos, aki velünk van, aki közöttünk marad; aki eltávozik, voltaképpen sohasem is tartozott ide. A történelmi jelentőségű *Kiáltó* szövegben is ezt olvashatjuk: „Aki fél, aki gyáva, aki nem bízik, aki nem hisz, aki gyenge, az lépjen ki a sorból. Az menjen. Az nekünk bajt csinál, az a mi munkánkat akadályozza, az a mi lábunk elé gáncsot vet, a mi árulónk az! Senkit se sirassunk, aki elmegy innen. Senkit se tartsunk vissza. De biztassuk azt is, aki habozik: az ingadozóknak sincsen helye itt most.” Kós Károly: *Kiáltó szó. Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához*. In: *Kiáltó szó. Kós Károly emlékezete*. Nap, Budapest, 2005. 58.

Ha az egész Reményik-költészetet nézzük, látnunk kell, hogy a Végvári-versek írójának lenni olyan szerep volt, amely elől később maga a költő menekült a legjobban.¹⁵ S valószínűleg azért is kellett menekülnie, mert kilépett abból a jón önmagából, aki a Végvári-korszak előtti és utáni versek lírai alanyaként szólalt meg. Vallomása ilyen szempontból is figyelemre méltó. A felvett szerep idegenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az „igazi” Reményik-versek egy szelídebb, visszafogottabb fájdalmat őriznek meg: a beszélő sebzett és sebezhető, a földrajzi neveket, jelölt és jelölő azonosságát illetően továbbra sincsenek kétségei, érzelmeit azonban nem próbálja általánossá tenni, nem parancsként erőszakolja másra.

Most azonban nem Reményik költészetének elemzése a célom, csupán néhány, remélhetőleg revelatív párhuzam felemlítése a Balla Zsófia lírájának elemzése érdekében. Áprily Lajos és Tompa László életműve ebből a szempontból egyenértékű: mindkét alkotónak van néhány transzszilvanista „slágervers” (*Tetőn, Az írisőrai szarvas, Pisztrángok kara*, illetve *Az erdélyi fenyő, Lófűrösztés*); ezekben újra meg újra felbukkannak a megszokott jelképek és érzelmek, ám mindkét költő túl zárkózott és szelíd ahhoz, hogy expressis verbis tanácsokat adjon, szabályokat írjon elő: inkább a megidézett táj, állatok és személyiségek példájával hatnának az olvasóra.

Talán még beszédesebbek azonban a nem annyira ismert költemények, amelyeket még a cenzor is átengedett Tompa 1962-es „legszebb verseinek” megjelenésekor, s amelyek „ártatlanul” közvetítik ugyanazt a transzszilván szellemiséget. *Az Erdélyi aratás* például annak az allegóriája, hogyan segít a szenvedés az emberen, hogyan segítenek a gondok a földművelőn. Ha egy pillanatra megpróbáljuk paraszti logikával nézni a dolgot, abszurditáshoz jutunk: ugyan melyik paraszt örülne annak, hogy: „Nem segített szerencse, vakeset – / Maga az Isten is csak keveset! // Sőt olykor éppen ő bocsátgatott / Földemre egy kis jégverést, fagyot. // De jó, hogy gond vert: nem hagyott henyén / Heverni, s így csak megedződtem én. // Így készíték – míg életem szakad – / Termőbb jövődöt, vígabb nyarakat!”¹⁶

Mint láttuk, bármennyire is különbözzenek a helikoni triász tagjai, költészetük sugallata ugyanaz: Erdélyt elhagyni nem szabad; inkább

¹⁵ Lásd „*Miért hallgatott el Végvári?*” című versét, amelyben tulajdonképpen azt vallja be: nem érzi már feladatának a váteszséget. Egy ilyen jellegű vallomás elképzelhetetlen a dór Ady részéről, s elképzelhetetlen a Végvári-verseket író Reményikéről is. Ebből a műből kiderül az is, milyen problémátlanul kezelte Reményik a szerepváltás kategóriáját: „egyszerűen” egy névnek látta, amelyet a közéleti költeményei fölé emelhet. A verset lásd: <http://www.mek.oszk.hu/01000/01052/html/vers1006.htm#106>. Letöltve: 2009. március 25.

¹⁶ *Tompa László legszebb versei*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1962. 42–43.

a szenvedés, mint a menekvés, amely az áruházzal egyenértékű; a hegy mindig értékesebb, mint a síkság (*Tetőn*); születésünk adta tulajdonságainkat nem szabad feladni (*Az irisórai szarvas*); a kitartás a szenvedéssel egyenlő és önmagában érték (*Lófűrőszítés*). Nyilvánvaló az is, hogy ezekben a művekben az erdélyi magyarság egyetlen tömbnek számít, amelyet a szenvedés, az üldözöttség tett egyneművé; így aztán a szenvedés Janus-arcú: miközben fájdalmat okoz, az életet is jelenti ugyanakkor; szenvedés (és az ezzel egyenértékű fogalmak, mint amilyen a magány) nélkül az élet elveszíti értékét; éppen az adja meg az értelmét, ami korábban veszélyeztette.

Mindazt, ami a helikoni triász és Dsida, valamint a Forrás harmadik nemzedéke között történt a költészetben, leginkább talán a problematikus bukolika terminus technicusszal jellemezhetjük. A Végvári-versek és a *Psalmus Hungaricus* kivételével a transzszilvanista gondolat a természet képeiben és környezetében jelenik meg. Láttuk már, Áprily milyen szerepet tulajdonít a pisztrángoknak és a szarvasnak, s azt is, Tompával együtt hogyan viszonyul a hegyekhez. A hegy és a fenyő értékét jelent(enek) és közvetít(enek), s ezeket az értékeket az állatok történetei révén mutatja fel a költészet. Az általános emberi szimbólumrendszeren túl, amely a magasat, tehát a hegyet mindig pozitívan ítéli meg¹⁷, a transzszilvanizmus a színvonalas erdélyiséget is hangsúlyozza, a három nemzet együttműködését és szolidaritását, a kitartást, az „erdélyi lélek” kétségtelen létezését – mindazt, ami a valóságban többnyire illúzióknak bizonyult, és nem egyik vagy másik nemzet hibájából. Nincs itt módomban és szándékomban elemezni e világkép hiányosságait, kétségtelen azonban, hogy hatása sokáig érezhető volt. A Forrás második nemzedékének költői közül elsősorban Farkas Árpád lírájában bukkanunk olyan képekre, amelyek ezt bizonyítják. *A szívárgásban* című kötetének nyitóverse, az *Apáink arcán* a kitartás trópusait állítja a fájdalom képeivel szembe: a „suvadásos dombok” között

¹⁷ „Az állandóság, a megközelíthetlenség, az istenség szimbóluma, a világmindenség központja, *axis mundi* (‘világtengely’). Számos népnél van valóban létező vagy csak mítoszokban előforduló szent hegye, amelyet isteni lakhelyként tisztel, s amely ezért áldozóhely, rituális szertartások helye, esetleg zarándokhely. Szent hegy a hindu és buddhista hagyományban a *Mahábháratá* világhegye, a Méru, a perzsa *Avesztában* Albur, a japánoknál a Fudzsi. A szakrális szertartásokat is gyakran magas helyen, az éghez, a szellemi, az isteni szférához közel tartották. Minthogy a hegy a légköri jelenségek jóshelye és számos istenség megtetesülésének központi helye, a kinyilatkoztatás, az istenség jelenlétének és közelségének jelképe. Pál József – Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. www.bkiado.hu. Letöltve: 2009. március 24.

„reccsenve nőnek meg a pofacsontok”; „Hiába kenték be a füves rétet / jelszavakkal és piros borjúvérrel, / mert felzúg makacs hajuk az éjben és erdőtűzként világít...”¹⁸ Látnivaló: a vers tétje nem az, hogy semmiféle jelszó ne telepedjen az életre, hanem az, hogy a beszélő megtalálja a saját jelszavait. Az egykori jelszó éppúgy többes szám első személyben beszél, ahogy ez is.

Ha valamilyen szabályszerűséget próbálnék megállapítani, úgy fogalmaznék, hogy míg Áprilyék verseiben a „mondanivaló” az, hogy aki elfordul önnön környezetétől, annak bukás vagy fájdalom a sorsa, az utódoknál jószerevel minden fájdalom, a hegyek elkomorulnak, a magány hangsúlyozódik, egzisztenciálissá válik, s ez feltétlenül összefügg az élet körülményeinek szűkülésével, a szabadság egyre reménytelenebb korlátozásával. A transzszilvanizmus mégsem „adja meg magát”: a költők gyakran és problémátlanul beszélnek többes szám első személyben, mert semmi kétségük, hogy egy közösséghez szólhatnak, és ez a közösség elvárja, hogy a költői szóljanak hozzá, „megmondják”, mit tegyen. Nem véletlen, hogy bár Király László szövegeiben egészen más a természet, mint a Farkaséiban, 1989 előtti korszakában ő is úgy szólal meg, mint ha tömegek hallgatnák – például *Halljátok-e a dalt* című versében.¹⁹ A vízió, amelyből többek között ez a mű is fakad, hangsúlyosan emlegeti a transzszilvanista toposzokat (például a szenvedés heroizálását: „Csak a szándék él mégis, vas-szorítások, / penge-hasogatások, megvakíttatások, fojtva-elnémítások ellenére is...”²⁰, de az igazi kiutat, a menekülést, a túlélést egyre inkább egyetlen lehetőségét a nyelvben találja meg, abban a nyelvben, amely közös, amely a „mienk”, mi több, „csak” a mienk, amelyet nem értenek meg mások, mert a helyzetünket sem értik. Így válik a nyelv eszközzé, közös eszközzé, amelyet nem kell megkeresni, megteremteni, mert már „készen van” – használni kell csupán, még hozzá egy jól meghatározott cél érdekében.

Bár nagyon sok fércmű és fércember született ennek a világnézetnek a jegyében, opus magnumok is fakadtak belőle. Nincs egyedül üdvözítő látásmód; nem létezik olyan világnézet, amely remekművek írodását biztosítaná, mint ahogy olyan világnézet sem létezik, amely kizárólag dilettáns darabokat eredményezne; a tehetség kiszámíthatatlan és szabad mozgása bármilyen világnézetből képes jó szöveget teremteni.

¹⁸ Farkas Árpád: *A szivárgásban*. <http://adatbank.transindex.ro/iro/htmlk/pdf1102.pdf>. Letöltve: 2009. március 25.

¹⁹ Király László: *Halljátok-e a dalt?* In: uő: *Éjjeli esők*. Mentor, Marosvásárhely, 1998. 132–134.

²⁰ Uo. 132.

Ilyen jó szövegek az 1929-ben született költők, Kányádi Sándor és Székely János transzszilván versei. Az előbbi már a diktatúra idején az erdélyi irodalom emblematikus alakjává vált; ezt a szerepet olyan művei biztosították, mint a *Fekete-piros* vagy a *Halottak napja Bécsben*. A *Fekete-pirosnak*²¹ már a paratextusa is az áldatlan kisebbségi helyzet felé irányítja az olvasó figyelmét: „leíró költemény, melyet szereztem / a kolozsvári Malomárok és Telefonpalota // közti járdaszigetről az ezerkilencszáz- / hatvanas-hetvenes esztendőkből csütörtök / és vasárnap délutánonként.”, s ez az irányítás a továbbiakban is folytatódik. A kimenős széki lányok egy egész kultúrát hoznak magukkal, egy „mozdulat-ország”-ot, s viseletükkel együtt egy szigetet képviselnek a romániai magyarságon belül, egy olyan szigetet, amely a hagyományokhoz való hűség révén a megmaradást biztosítaná vagy inkább biztosíthatná, hiszen a vers kisebbségi olvasatának ereje egy idő után abból származott, hogy mindenki tudta: a széki cselédek már nem vonulnak fel „csütörtök és vasárnap délután” a „kolozsvári telefonház” előtti járdaszigeten. A „fekete-piros táncot” járó „egy pár lány, két pár lány” tehát a romániai magyarság veszélyeztetettségének jelölőjévé vált.

A *Halottak napja Bécsben-t*²² ki kell vonnunk az erdélyi magyar olvasat kizárólagossága alól. Olyan poéma ez, amely a halál többféle, különféle történelmi korszakokra utaló megidézése által sokkal egyetemesebb, mint fentebb elemzett társa. Az Ágoston-rendiek bécsi templomában Mozart *Requiem*-ét hallgató beszélő előbb saját halálára gondol, aztán e halál kapcsán a második világháború áldozataira, az édesapjára és Mátyás királyra. A kisebbségi értelmezés elsősorban e két utóbbira támaszkodhatott, hiszen az apa huzakodása a „kollektívvel” óhatatlanul a magyar–román ellentétet idézte fel, a Kolozsvár Fő terén álló Mátyás-szobor s a király szintén kolozsvári szülőháza pedig a romániai magyarság mai napig eleven szimbólumai. Az „Én királyom nagy királyom / ki született Kolozsváron” kezdetű rész tehát a kisebbség elevenébe vágott, majdnem lehetetlen volt másképp olvasni, mint a közösség sorvadását és kétségbeesett reményét leíró szakaszt.

A *Fekete-piros* arra is jó példa, hogyan alakul át a hegy szimbóluma, hogyan jelennek meg hasonló értékű jelképek: itt a sziget, Kányádi egyik gyerekversében a torony. Az egyre fogyatkozó s végül teljesen elfogyó sziget szerepét az *Elszálltak...*²³-ban a torony veszi át, amelyet a vén rigó

²¹ Kányádi Sándor: *Fekete-piros*. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/KANYADI/kanyadi00001a_kv.html. Letöltve: 2009. március 24.

²² Uo. Letöltve ugyanakkor.

²³ Uo. Letöltve ugyanakkor.

nem hagy „csiricsári népre”. Amellett, hogy a hegy barátságos, megőrző mivolta erősen megváltozik (a sziget nem óv meg semmitől, a tornyot „mi” óvjuk), itt is megfigyelhető a transzszilvanizmus már említett sajátossága, a távozók elítélése: aki elmegy, értéktelen idegenekre hagyja a szülőföldjét, miatta is „veszítjük el” örökre, s ezzel az „ő” céljaik elérését segíti elő.

Székely Jánosnál a hegy nem lesz szigetté, de kopár és ellenséges. *Ilyenkor, ősszel* című, Kányádinak ajánlott versében (!)²⁴ jelképesen sem szerepelnek az „ők”-be értendő „románok”, szerepelnek viszont azok, akik eltávoznak: „madarak, nyájak és vadak”, s a zárásban az apokaliptikusság érzete: „magunkra hagyott minket minden” és a vád: „te sem jöttél meg, Sándorom.” Érdekes, ahogy ez az író, aki szinte kínosan távol tartotta magát minden „közösségtől”, s életművének nagy részében azt bizonygatta, a közösséggel nem lehet és nem szabad együttműködni, nem szabad bízni benne, az ember magányra ítéltetett, kétségbeesésében mennyire átadta magát annak a világnézetnek, amelyet védekezésül dolgozott ki a kisebbség néhány kiemelkedő személyisége. A hegy sötét, hideg és szeles, nem lehet élni rajta, a vers mégis arról beszél, hogy nem szabad elmenekülni innen: maradni kell és vállalni a halált, mert csak úgy születhet érték, ha bizonyos dolgokat nem úszunk meg. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Székely János individuális értelemben is ezt gondolta: a *Párrímek II.* ciklus *Szabadesés* című verse így hangzik: „A gép, amely az életem volt, sötét füstcsóvát húz az égre. / Zuhanok negyven másodperce, negyven órája, negyven éve. // Nem nyúl alá, nem tart kezében, csupán a föld – ő fog kifogni. / Itt volna még az ejtőernyő, kinyithatnám, de nem nyitom ki, // mert van veszély, melyet megúszeni merő neveltség és galádság. / Kit szárnyalásra szánt a sorsa, ne élje túl a zuhanását.”²⁵ Annál megdöbbenőbb, hogy ez az alkotó, akinek ebből a verséből valósággal árad az egyedülvalóság, a kiválasztottság tudatának rokonszenves göggye, fentebbi versében arról beszél, hogy társai azért bizonyultak kevesebbnek, alacsonyabb rendűeknek, mert az életüket féltették; ez az alkotó, aki annyira rátarti, hogy egyik versében elzárkózik a közösségtől, a másokban számon kéri rajta a kitartást.

Kányádi és Székely még nem „források”. Az első Forrás-nemzedék költői (Jancsik Pál, Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Palocsay Zsigmond és Szilágyi Domokos) közül ez utóbbi lett emblematikus transzszilvanizmusában is. Ez is érdekes jelenség: a kortársi emlékezet egybehangzóan azt állítja, minden ideológia, minden besorolás idegesítette vagy inkább

²⁴ Székely János: *Semmi-soba. Verseik 1948–1986.* Kriterion, Bukarest, 1999. 386.

²⁵ Uo. 435.

untatta; viszolygott tőlük.²⁶ Ennek ellenére joggal merül fel a neve ebben a kontextusban. Korai öngyilkosságát többen is a közösségi szenvedés eredményeként értelmezték, s verseinek egy részét úgy hallhattuk különféle esteken, mint e szenvedés, e heroikus küzdelem dokumentumait. „Magánmagányából” így lett közösségi magány, egyéni szenvedéséből olyan jelkép, amely az „erdélyi magyarság” szenvedésére vonatkozott, azt sűrítette, tömörítette egyetlen sorsban.

Nagy versei, főleg a *Bartók Amerikában*, erre az olvasatra jutottak. Érdekes megfigyelni, hogy a nagy zeneszerző amerikai végzetének poétizált leírása miképpen olvasható a kisebbség végzeteként. A magány, az elhagyatottság, a honvágy, az óvni kényszerült magyarság egytől egyig olyan toposzok és motívumok, amelyek könnyen párhuzamba állíthatók az erdélyi magyarság 1989 előtti sorsérzékelésével, ráérthetők annak életére. Az egyéni sorsnak, a hangsúlyozott magánynak gyakorlatilag semmilyen változtatást nem kellett szenvednie, hogy egy Kolozsvárott, Sepsiszentgyörgyön vagy Marosvásárhelyen élő olvasó a maga életét ismerje fel benne. A tudatot, hogy Bartók választása is inkább kényszer volt, könnyen rá lehetett forgatni arra a tudatra, amely a kisebbségekben élt: helyzetük geopolitikai döntés következménye, életükről külső hatalmak döntöttek. Egy erdélyi magyar a vers intenzív reménytelenségét is magára érthette, hiszen akkoriban senki nem gondolhatta, hogy állapota valaha is megváltozik. „jajistenem a világ / kinek szoros, kinek tág” – ez a népdal, a további tragikus megfogalmazásokkal együtt („jaj neked, hús-vér idegen”) és kétségbeesett axiómákkal („Rezdülj végig, / a végestől a végtelenségig, / tudatos, ésszerű varázs -: / mert csak az igaz, ami végtelen, / minden véges: megalkuvás.”) a heroikus helytállás jelmondataként funkcionált.

Ugyanígy működött, bár összetettsége miatt nem hanglemezeken vagy előadóesteken, a *Haláltánc-szvit* is. Ez a hatalmas korinthuszi poéma a számtalan (Shakespeare-ből, a Bibliából, az Ómagyar Mária-siralomból, Werbőczy Tripartitumából való) idézetből s Bartók, Csokonai és Heine utolsó mondataiból épül, hangsúlyozottan egyetemes tehát: a mindenko-

²⁶ „Beszélhetünk-e arról, hogy a Forrás-nemzedéknek [...] kialakult egyfajta nemzedéktudata?” – kérdezi Czintos Emese Szilágyi Domokos kapcsán. Szilágyi István válasza: „Ha Szilágyi Domokos egyáltalán hajlandó lenne erről megszólalni, valószínűleg azt mondaná, hogy nem volt »Forrás-nemzedék« vagy méla undorral azt mondaná: Ezt hagyjuk. [...] Ady Endrét sem szerette, nem is szerethette, mert ő maga minden költői póztól távol állt. Adynak a harsánysága, túlfűtöttsége rettenetesen idegesítette...” Szilágyi Domokos az irodalmi kánonokban. In: *Vissza a Forrásokhoz. Nemzedékvallató*. Szerkesztette és az előszót írta: Balázs Imre József. Polis, Kolozsvár, 2001. 52.

ri ember halálát verseli meg, amelyet mindenkor nehéz elfogadni. A korinthuszi általában az egyértelműség ellenében hat, az olvasói környezet azonban annyira zárt és kompakt volt, hogy többnyire ezt az opust is kisebbségi műként értette, olyanként, amely egy nemzetrészt fenyegetettségét fogalmazza meg, arra hívja fel a figyelmet. Mindenki „azt hitte, hogy érti”, annál is inkább, mert a diktatúra Romániájában mindenütt s az erdélyi magyar közösségben különösen a „sorok közötti olvasás” uralkodott, s az olvasó akkor is önnön „sajátos” sorsát látta bele a szövegbe, ha mást is beleláthatott volna, sőt, aki ettől eltérő olvasatot ajánlott, azt a kiközösítés réme fenyegette.²⁷

Ebben a talán túlságosan is tömören jellemzett hangulatban szólalt meg a harmadik Forrás-nemzedék s következőképpen Balla Zsófia is. Már első, 1968-as kötetének²⁸ olvasásakor is azt látja az olvasó, hogy itt a helyek nem ideologizált helyek, nem egy kisebbségi eszmerendszerből erednek, semmi olyasmit nem jelképeznek, ami nem személyes: minden egyedi és ezért sajátos. Az *Amikor hazajöttél* című nyitóversben²⁹ már a tér is szűk: míg a legtöbb előd esetében egy hegy, egy szántóföld, a „füves rétek” stb. vagy egy mindenkire vonatkozó rítus (halottak napja), addig itt az otthon jelenik meg (a kötet első ciklusának címe: Családunk) s az alaphelyzet: hogyan várja a lakás és maga a beszélő a hazatérőt: megrohamozzák a fények, „a csapnak felcsillan a cseppje, / s a szappan csak azt várta, / hogy magát bőrödre kenje”. A zárásban pedig a szeretet legmagasabb s egyben abszurd hőfoka fogalmazódik meg: „Amikor hazajöttél, / s felhallatszott a lépted letről, / csak hogy hamarabb veled legyek, / leugrottam az emeletről.”

A *Kolozsvárhoz* című versben³⁰ egy teljesen átlagos várost látunk, amelyben „a falakból dől a meleg, / szorgalmasan hull az eső, / kerengenek a tornyok, / a dombok halkán beszélnek veled.” s a kérdés, amelyhez a beszélő eljut: „ha már nem leszek itt, / akkor is minden ilyen meleg lesz?”

²⁷ Engedtessek meg nekem néhány személyes megjegyzés. Édesanyám a mai napig a „csiricsári népre nem hagyom a tornyot” sor miatt tartja nagyra az *Elszálltakot* – nem tud elszakadni a sorok közötti olvasástól, nem tudja *másként* olvasni a szöveget. Másfelől emlékszem egy beszélgetésre, amelyben egyik mesterünk (a gyakorlati tárgyakat oktató tanárokat neveztük így; ipari líceumban érettségiztem) azt bizonygatta, Lászlóffy Aladár „nem nagy költő”. Akkoriban egyetértettem vele (Lászlóffy ismertsége a nyomába sem léphetett sem a Kányádiénak, sem a Szilágyi Domokosénak); ma már azt hiszem, azért „nem volt nagy költő”, mert verseit nem lehetett a kisebbségi olvasat alapján értelmezni, nem „segített élni”, nem a „mi szerencsétlen sorsunkat” írta meg.

²⁸ Balla Zsófia: *A dolgok emlékezete*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968.

²⁹ Uo. 9.

³⁰ Uo. 33.

Semmi hősiesség tehát, semmilyen másra is érvényesnek tekintett szabály vagy éppenséggel felszólítás. A szöveg nem megadott jelentéseket vesz át, örökölt szomorúságokat és fájdalmakat, hanem megkeresi a dolgok, folyamatok és jelenségek számára való értelmét és jelentését.

Nyilvánvaló tehát az eddigi erdélyi költészettől való elmozdulás, amely a már emlegetett, az elfogadott ideológiától való eltérés okozta feszültségekkel ütközve az *Ahogyan éleket* íratta a költővel. Itt is kimondatik egy szabály, s mint minden ilyen „kimondásnak”, természetesen ennek is van „kiterjeszhetősége”, ám a felszólítás éle, az erkölcsi vizsga elkerülhetetlensége és kíméletlensége elsősorban mégiscsak a beszélőt sújtja. És mert az *Ahogyan élek*, főleg második változatában, nagyon sűrített, az olvasatot is inkább megszbja: nincs terjedelem, nincs több rész, nincs olyan struktúra, amely bátorítaná vagy akár csak megengedné a tragikus és közösségi értelmezést; az igék *hangsúlyos* egyes szám első személye és *hangsúlyos távolságtartása*, mondhatni *őrizkedése* minden más „ragozhatóságtól” rendkívüli módon „megköti” a verset s vele az értelmezést is; a beszélő nem fogad el más sorsot, mint ami *neki* adatott s amit nem ismer ugyan, de tudja, hogy kizárólag az övé. Nem véletlen az sem, hogy a szövegben a „hazám” az *egyetlen* főnév, s ha csak egyetlen más személyű ige is szerepelne, könnyű lenne „mindenkire” érvényesnek tekinteni. És természetesen a zárójelbe tett, de külön sorba tördelt „félek” is az elbizonytalanítás eszköze: aki másoknak is hazát és hazamilyenséget parancsol, az nem szokott elbizonytalanodni.

Ám ez a (*félek*) az irónia eszköze is ugyanakkor. Már az első sortól nyilvánvaló, hogy egy erősen reflektált, önreflexív verssel van dolgunk. Ám ez a két szótagú megjegyzés „kiszól” a beszédből, s így el is mozdítja, meg is billenti azt. Neki is köszönhető, hogy a zárás annyira erős; de *úgy* erős, hogy közben emlékszünk azért arra az elcsukló, furcsa bejelentésre.

Ugyanakkor látni kell, mennyire eltér Ballának ez a verse attól, amit a korinthuszi nemzedéktárs, Szócs Géza költészete javasol. *A kilátótorony és környéke* szerzőjénél az irónia a líra „rontóeleme”: alapeleme tehát, amely mindent elmozdít, mindent elbizonytalanít, mindent kibillent. Balla Zsófiánál egyszerűen az (ön)reflexió eszköze, nem több ennél, és nem is kevesebb. Nagyon élesen úgy lehetne fogalmazni, míg Szócs Géza szövegei egyetlen szóban sem bíznak, illetve úgy bíznak mindegyikben, hogy közben kiforgatják, játszanak vele, pörgetik, addig Ballánál a szavak kikínlódott hitele ritkán törik meg; nem is ez a „törés” a lényeg. Mint itt a zárójelbe tett ige, úgy működik az irónia mindig: a beszélőt nem sodorja el a szöveg áradása; de, ha szabad így fogalmaznom, az *irónia áradása* sem sodorja el.

Nem nagy haza-költő, írtam a bevezetőben s valóban: ilyen tisztán, ennyire egyértelműen sem azelőtt, sem azután nem bukkan fel egyetlen szövegében sem ez a szó. Ez véleményem szerint lírájának *belső ritmusával* függ össze, mégpedig azzal, hogy Balla Zsófia nem egy „szószátyár” költő (a fogalmat kizárólag leíró értelemben használom, azért tettem idézőjelbe; Tandori grafomániája nincs közvetlen összefüggésben életműve értékével): a ritkán és némi képzavarral élve súlyosan megszólalók közé tartozik; érezhető s olykor megrázó belső küszködés után jut el önnön szavaihoz. „Hazája” sem úgy nincs sok, hogy ostorul használná, sem pedig úgy, hogy játszana vele felszabadultan.

Nincs sok, megnyugtatóan mégsem „bánhat el” vele s ezen a ponton ismét fel kell idéznünk a „telített referencialitás” fogalmát. Az *Abogyan élsz* új verseket tartalmazó ciklusában, a *Budapestben* jelent meg az *Ottvágy* című vers³¹; abban az időszakban született tehát, amikor Balla Zsófia, a magánszemély Budapestre költözött. Az „Ilia Mihálynak” szóló ajánlás maga is bizonyítja, mennyire a „két haza” közötti kínlódásról van szó – a szegedi irodalomtörténész mindig is híres volt arról, hogy mint egy posztmodern Kazinczy, a világ minden táján élő magyarokkal levelezik, ha tehát valaki, ő mindenképpen megérti egy Erdélyből távozó keserveit. Azokat a gyötrelmeket, amelyeken ironizál ugyan a beszélő, de amelyeket mégsem tud félresöpörni: „Befog az álom satuba, / markol, csavar két fém-pofa; / ahogy kinő a túsoros / cserépföldből a liliom: // egy hely fogjon marokra!”³² A külön sorba szedett kiáltás még erősebb ellenpontot képez, mint amilyent amúgy is jelentene. Ráadásul itt még csupán az álom enyhít a kínon, később azonban a játék is, ám onnan is visszatekeredik a szöveg: „Hajló nádszál akarok. A / szél paskol a helyek színén, / szépséges rémábrándjaim; / babám, babám, te mindenem! / Alámerül az akku, ólomöl, / két városom halványul és betölt. / Egészen otthon valahol. // Talpra állít a tőkésúly, az ottvágy. / De nincs bennem még annyi föld.”³³

A Pascal- és az Erkel-idézet ironikus kiforgatása sem enyhíti, inkább mélyíti a hazátlanság kínját. Hiszen nem *gondolkodó* nádszál akar lenni a beszélő, hanem *hajló* és nyelvtani szempontból elliptikusan, ami a lélek űrjét is érezteti. A szerelem „mindenségéről” pedig azt mondja a vers: iszonyú csalódást jelentettek. A szép oxymoron sem segíti az egyértelműséget: a városok egyrészt fakulnak, másrészt azonban nagyon is érződik a kisugárzásuk.

³¹ I. m. 266.

³² Uo.

³³ I. m. 266–267.

És vajon mire vonatkozik a végső kijelentés? Talán arra, hogy csak annak lehet honvágya, akinek *bona*, hazája is van – a szöveg pedig arról szól, a beszélőnek nincs. *Ott* nincs, csak *ottvágy*; *itt* van már, de vágya még nincs az ittnék. Csak a *között* létezik: „Vonódsz két folt, két hely között, / végigver rajtad ág, bozót, / fújtatsz hasmánt a húrokon, / esküszöl hegre-földre.”³⁴ A lírai alany sehol sincs otthon, mindenütt az idegenség érzetét éli meg, abban vergődik.

Az *Ott él, ahol*³⁵ keserű megoldást ajánl. „Megtanulsz beszélni befele...”, indul a vers, és semmi mással nem folytatja a címbe írt hiányos mondatot, mint azzal a hangulattal, amelyet ez a sor s a folytatás megteremt. Minden bizonytalan, onnan bentről „valaki válaszol”, „hang közelít”, amely „a tért rácsosra zárja” – csak valami furcsa fenyegetettség érződik. A babitsi intést követően („De nem vagy közepe semminek, ne véld, / mert önkörödből nem mozdulhatsz el.”) látszólag ismét azt a szólamot halljuk, amely az *Ahogyan élek*ben hallatszik: „A szemlélet kölcsönveszi a hely, helyzet nevét.”

A szólam hasonló ugyan, de nem azonos. Itt nem a *szemlélet* kölcsönöz a helynek (tartást, erkölcsiséget), hanem fordítva. Nem „ahogyan élek, az a hazám”, hanem úgy élek, ahogy a hazám diktálja. Nem is a hazám, csak a hely és a helyzet; annak is csupán a *neve*. Míg az a vers tulajdonképpen azt állította, hogy annak a szemléletnek igenis a beszélő a közepe, itt, mint láttuk, feladja ezt a pozíciót. Talán ezért befejezetlen mondat a cím – mert befejezhetetlen.

* Tanulmányom a *Balla Zsófia költészete* című doktori dolgozat egyik fejezete – ha a gondolatmenet hiányosnak tűnik, ennek tulajdonítható (s remélem, *kizárólag* ennek); természetesen egyes utalások is erre vonatkoznak. Azt a tipizálást azonban, amelyet Nicolae Manolescu nyomán alakítottam ki, feltétlenül ismeretnem kell. *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc* (Noé bárkája. Esszé a román regényről) című háromkötetes művében (Editura Cartea Românească, București, 1980–1983) a román irodalomtörténész *dór*, *jón*, illetve *korinthoszi* regényekről beszél. Az első aktív, extrovertált, pikareszk, „maszkulin”; a második passzív, introvertált, önreflexív, „feminin”; a harmadik játékos, ezoterikus, egzotikus, ironikus és folyamatosan jelzi az iróniát. Ezt a tipizálást próbáltam én a lírára alkalmazni.

³⁴ I. m. 266.

³⁵ I. m. 268.